

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՅՈՒՆԵՍԿԱՅԱՆ ՑԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ

ԱՐՇԱԿ ԶՊՊԱՆԵԱՆ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐ

ԳՐԵՑ

ՀԱՅԿԱԶՆ ՀԱՊԵՇԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ
Ցպարան Կ. Յ. ՆԵՐՍԷՍ 65, Rue Pascal
1924

891 99.092 Գրպանք, 2-33

70.811

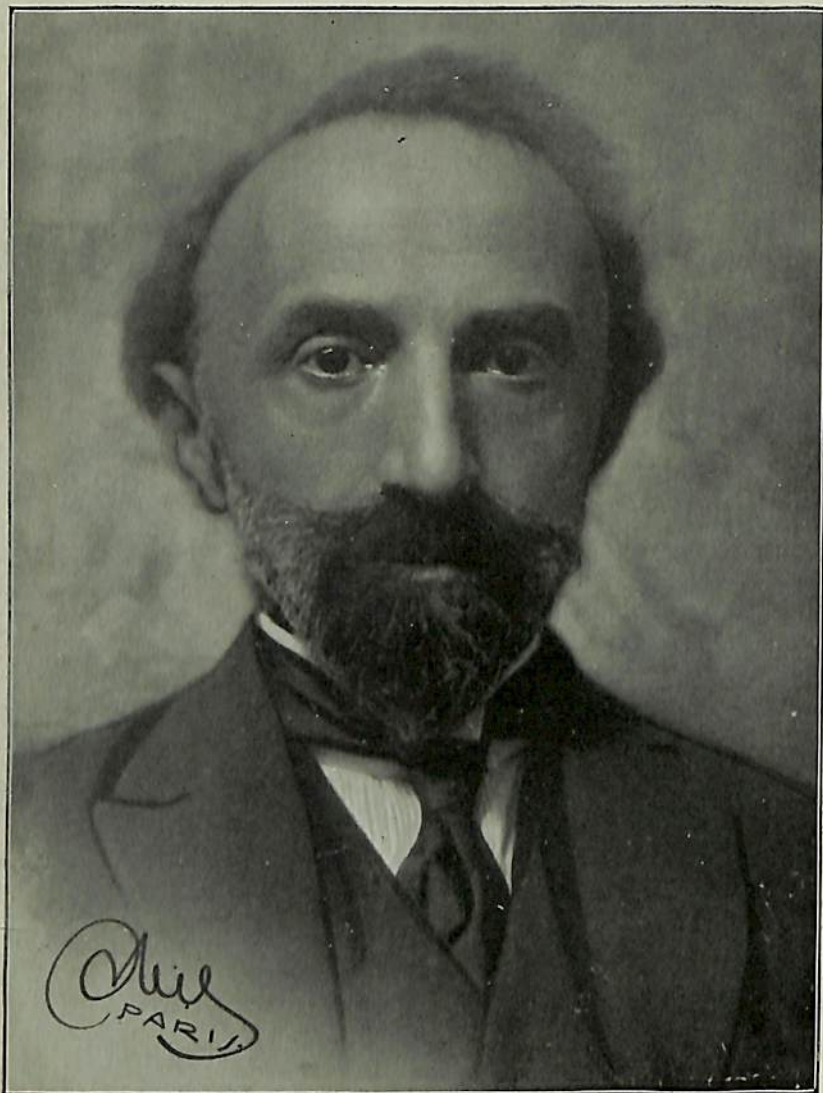
69562.68

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

1889 - 1924

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐ

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ (1924)

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ ծնած է 1872 Յուլիս 13ին Կ. Պոլիս, Պէշիքթաշ արուարձանին մէջ: Հայրը, Յովհաննէս Զօպանեան, որ ճարտար ոսկերիչ մըն էր, կը պատկանէր Ակնէն սերած Հովուեանց հին գերդաստանին, որմէ ելած են կարգ մը ուսումնասէր ամիրաներ, ինչպէս Մկրտիչ Զէգայիրլի, կամ գրահմուտներ ինչպէս Յարութիւն Զօպանեան, որ հօրեղբայրն էր Արշակ Զօպանեանի, կամ բանաստեղծներ ինչպէս Անայիս (Տիկին Աւետիսեան) և Օր. Հերմինէ Հովուեան: Յարութիւն Զօպանեանէ մնացած էր Արշակի ընտանեկան յարկին մէջ սնտուկ մը, հայերէն գիրքերով լեցուն, Բազմալիպի հաւաքածոյ, Պղնձե Բաղափ Պասնոքիւն, Հազար ու մէկ գիշերներ, Բուրասան Ս. Սահակեան, Արաղայի թարգմանութիւն, Պօղ եւ Վերգիլեհ, Աղբար Թոմասի Տնակ, Ռուսկոնոն Գրիգօհ և այլն, որոնք իր ինքնակրթութեան առաջին օժանդակները եղան: Մայրը՝ Մարիամ, զաւակ Սամաթիացի ընտանիքի մը (Քէմհաճեան), Արշակին ծնունդ տալէն ամիս մը ետքը վախճանած է: Եօթը տարեկանին՝ հայրը զինք յանձնած է երկու ազնիւ քոյրերու, որոնց կրտսերը՝ Ազապի՝ յետոյ երկրորդ կինը եղաւ Յովհաննէս Զօպանեանի, և Արշակին համար դուրս ու անձնուէր երկրորդ մայր մը:

Արշակը իր նախնական ուսումը առաւ Պէշիքթաշի ազգային Մաքրուհեան վարժարանին մէջ: Հոն առաւելապէս իր վրայ ազդեցին ժամանակին նշանաւոր ուսուցիչներէն Եղիազար Մուրատեան և Սրապիոն Թղիեան. մանաւանդ այս վերջինը մասնաւոր հոգածութիւն ցոյց տուած է, անոր գրական առաջին փորձերուն մէջ իրեն օգնելով և զինքը խրախուսելով: Ֆրանսերէնի համար օգտուած է հմուտ ուսուցչուհի Տիկին Պրաճիօթիէն, որ խնամքով սորվեցուցած է իրեն այդ լեզուն և հաճոյքով սրբագրած է անոր առաջին թարգմանութեան փորձերը հայերէնէ ֆրանսերէն (Պէշիքթաշիեանի Վահան ողբերգութիւնը, ևն.), նոյնպէս նաեւ Տիկին Պլանշ Լըսիւրէն, ատենով փարիզի Բօրթ-Սէն-Մարթէն թատրոնին մէջ իբր դերասանուհի փայլած զգայուն և աշխոյժ Ֆրանսուհի մը, որ խօսակցութեան և արտասանութեան դասեր կուտար Պէշիքթաշի և Օրթագիւղի հայ դպրոցներուն մէջ, և որ անոր մէջ նկատելով բոլորն սէր մը գրականութեան համար, զինքը խրախուսած է գրել մայրական գործով ու անձնութեամբ: Խորէն նարպէյ եպիսկոպոսը, Վարդէմիւրի և Ստեփ Զայիսկիսի բանաստեղծը, որ թաղին քարոզիչն էր այն ժամանակ և կը նախագահէր վարժարանին տարեկան քննութեանց ու հանդէսներուն, Չօպանեանի արտասանած առաջին ճառերուն և քերթուածներուն մէջէն նախատեսելով ապագայ բանաստեղծ մը՝ զինքը քաջալերած է ամէն առթիւ: Եւ իրօք, Արշակ Չօպանեան կանխապայտ տաղանդի մը ապացոյցները կուտար դպրոցական գրասեղանին վրայէն: Իր առաջին գրական փորձերը եղած են ոտանաւոր և արձակ քերթուածներ, ազդեցութեանը տակ իր սիրած բանաստեղծներուն (Հիւլիօ, Ալիշան, Պէշիքթաշիեան, Դուրեան, ևն.) և պատմական թատերգութիւններ, Պէշիքթաշիեանի և Թըղիեանի ինչպէս նաեւ Հիւլիօ թատերական արտադրութեանց ազդեցութեամբ: Ասոնցմէ զատ կատարած է բազմաթիւ թարգմանութիւններ, թարգմանած է Հիւլիօյ Իննտունեմի վէպը, ֆրանսերէն թարգմանութենէն հայերէնի վերածած է Շէյքսպիրի Համլէթը, Տանթէի Դոն Ժոնը: Չօպանեանի այս բոլոր աշխատութիւնները նախապատրաստութիւններ էին միայն,

զոր Մաքրուհեան վարժարանի դեռատի աշակերտը կը կատարէր հողեկան պէտքի մը գոհացում տալու, իր միտքը մարգելու համար, առանց զանոնք հրատարակելու մտադրութեան: Իր առաջին գրական փորձը որ լոյս տեսած է Նշան Պէշիքթաշիեանի Բուրասան Մանկանցին մէջ (1883 ին), իր վաղամեոյի մօրը ձօնուած ողբերգ մըն է, զոր հրատարակած է Ս. Թղիեանի զրդումովը: Քիչ յետոյ նոյն ամսաթերթին մէջ հրատարակած է իր մէկ յանգաւոր թարգմանութիւնը Կիրօյի Լը Փըքի Սափուայա ծանօթ բանաստեղծութեան, ինչպէս նաև Ոսկի Բաժակը ոտանաւոր ինքնագիր պատմութեամբը:

1887 ին Չօպանեան կը մտնէր Կեդրոնական վարժարանը որ տարիէ մը ի վեր բացուած էր: Ինք առաջին կարգին մէջ էր, երբ Մինաս Չերազ, որ տնօրէնն էր վարժարանին, տեսնելէ յետոյ այդ նորեկ աշակերտին երկու տետրակ բանաստեղծութիւնները, զոր իր դասընկերներէն մին ցոյց տուած էր իրեն, որոշեց զայն բարձրացնել երկրորդ կարգը, անոր մէջ գտնելով մտքի կանխահաս հասունութիւն մը: Թէ՛ իբր տնօրէն և թէ՛ իբր գրականութեան և պատմութեան ուսուցիչ, Չերազ, մինչեւ իր Պոլսէն մեկնիլը, անոր հանդէպ ցոյց տուաւ մասնաւոր հոգածութիւն մը: Չերազի հետ իր վրայ խնամք ունեցած և ազդեցութիւն գործած են Թովմաս Թէրզեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Մատթիա Գարադաշեան, Գարեգին Ժ. վրդ. Սրուանձտեանց, Մաղաքիա Եպսկ. Օրմանեան և Ֆրանսացի քանի մը կարեւոր ուսուցիչներ, ինչպէս և Չերազէն յետոյ վարժարանին տնօրէնութիւնը ստանձնող և անոր չափ աշակերտներուն օգտակար և սիրելի հանդիսացած ողբացեալ Յար. Մօստիչեան: Վարժարանին մէջ թէ՛ դուրսը, Չօպանեան անյազ ընթերցող մըն էր եւրոպական հին ու նոր գրականութեանց և հայ գրականութեան, և կը ջանար ծանօթանալ բոլոր արտադրութիւններուն հայ կամ օտար կարեւոր հեղինակներու: Յայտնի է արդէն որ Կեդրո-

նականի աշակերտներէն շատերը ուշագրաւ դէմքեր եղան այլ և այլ ասպարէզներու մէջ: Ոչ մէկ արեւմտահայ կրթական հաստատութիւն, Շահնազարեան, Պէրպլերեան վարժարաններէն և Արմաշի Դպրեվանքէն զատ, այնքան ներոյժ ազդեցութիւն մը ունեցած է արեւմտահայ ազգային և զրական կեանքին մէջ որքան Ղալաթիոյ Կեդրոնականը, ոչ միայն շնորհիւ կրթական այն լաւագոյն ոյժերուն որոնք հոն համախմբուած էին, այլ և շնորհիւ այն հանգամանքին որ այդ վարժարանը ժողովրդական նկարագիր ունենալով և ընդունելով մեծաթիւ ձրի կամ կիսավճար աշակերտներ, իր զոգը հաւաքեց Պոլսոյ և գաւառներու ամենէն օժտուած ու խանդավառ պատանիները:

Կեդրոնականի աշակերտութեան շրջանին, Չօպանեան սկսաւ իր զրական հրապարակային գործունէութիւնը. հրատարակեց Արեւելի մէջ մեծ խնամքով կատարուած բազմաթիւ թարգմանութիւններ ֆրանսական նոր զրականութեան վարպետներէն (Ֆլօպէռ, Թէօֆիլ Կօթիէ, Տօտէ, Մօբասսան, Զօլա, Մենտէս, Բօլ Ատան, Մօսիս Ռօլինա, ևն.), և Մօբասսանի *Fort comme la Mort* վէպին ամբողջական թարգմանութիւնը իբր թերթօն:

1889 ին Արեւելի մէջ, որուն գլխաւոր խմբագիրներն էին Արփիարեան և Բաշալեան, լոյս կը տեսնէր իր մէկ բանաստեղծութիւնը « Ազամայ Վիշտը », քիչ յետոյ իր Մայր մը և Մեռելոց Բարեկենդանը տիտղոսով նորավէպները, որ իր վրայ հրաւիրեցին զբասէրներու ուշադրութիւնը: Յետոյ նոյն թերթին մէջ կը հրատարակէր Երկնի Ճառքան հեքեաթը, որուն ֆրանսերէն թարգմանութիւնը տարիներ ետքը լոյս պիտի տեսնէր *Merzure de France* զրական ամսաթերթին մէջ և քիչ յետոյ ալ գերմաներէն թարգմանութիւնը Վիեննայի « Die Zeit » ամսաթերթին մէջ, ինչպէս և Չորֆուսաւոյ մը օրագիրը ընդհանուր խորագրով շարք մը զրական և իմաստասիրական ֆանթէզիաներ, և Մախա շաբաթաթերթին մէջ՝ զոր կը խմբագրէին Ա. Արփիարեան և Լ. Բաշալեան, « Երջանկութեան Աշխարհը » և « Հանդիպումը » տիտղոսով երկու կշռաւոր արձակով բանաստեղծական զրութիւններ:

ՉՕՊԱՆԵԱՆ ԿԵՒՐ. ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՈՒՍԱՆՈՂ (1888)

կեդրոնականէն շրջանաւարտ ելլելէն յետոյ, Զօպանեան փափաքեցաւ երթալ Փարիզ և գրական ուսումը լրացնել, բայց նիւթական միջոցներ չգտնելով չկրցաւ իր բաղձանքը իրականացնել: Այդ միջոցին Յովհ. Շահնազար ու Արփիար Արփիարեան հիմնեցին « Հայրենիք » օրաթերթը, որ իր շուրջ հաւաքելով ժամանակին ամենէն ազատամիտ և տաղանդաւոր գրողները, կատարեց անքան փայլուն դեր արեւմտահայոց ազգային ու գրական կեանքին մէջ: Զօպանեան հրաւիրուեցաւ իբր մնայուն աշխատակից գործակցիլ խմբագրութեան և այդ մշտական աշխատակցութիւնը շարունակեց մինչեւ վերադարձը Լեւոն Բաշալեանի որ այդ միջոցին Փարիզ կը գտնուէր: Արդէն « Արեւելք » ի մէջ հրատարակած էր Օր. Ալիսի (Տիկին Զապէլ Տօնէլեան, այժմ Տիկ. Հ. Ասատուր) Աղջկան մը սիրտը վէպին վրայ ընդարձակ յօդուած մը, որ ուշագրութիւն հրաւիրած էր ի յայտ բերելով իր մէջ հասուն գրական քննադատի միտք մը: Զօպանեան Հայրենիքի մէջ հրատարակեց շարք մը քննական ուսումնասիրութիւններ Բիւռ Լօթիի, Իփիօլիթ Թեմի, Մօքստանի մասին, ինչպէս և լոյս տեսնող հայ գրական արտագրութեանց վրայ: Հրատարակեց նաեւ նորավէպներ, արձակ և ոտանաւոր բանաստեղծութիւններ, պատկերներ (շարք մը նկարչական գրականութեան փորձերու):

Զօպանեան իբր բանաստեղծ յայտնութիւն մը եղաւ այդ շրջանին: Իբր քննադատ, պայքար մղեց հետորոշումական գրականութեան դէմ ու ջատագովեց կեանքէ բղխած անձնական ու անկեղծ գրականութիւնը: Եղաւ մին աշխարհաբարի դատին ամենաջերմ պաշտպաններէն, և առաջիններէն իբր զուտ աշխարհաբար ոտանաւոր գրող: Զօպանեան կը գրէր նաեւ հեքեաթներ, որոնց նիւթը ժողովրդական պատմութեան քերտէնէն էր որ կ'աճէր այլ ինքն իսկ կը հնարէր: Ետքն էր որ Ռուբէն Զարդարեան, ժողովրդական աւանդավէպեր գրական ձեւով գրելով, անքան գեղեցիկ էջեր նուիրեց հայ գրականութեան: Գրական ձեւով հեքեաթներ գրելու փորձը ինչպէս նաեւ նկարչական գրականութեան մը ձգտումը, արձակ քերթուածին իբր գրական սեռ մշակումը Զօպանեանի

կողմէ արեւմտահայ գրականութեան մէջ ներմուծուած նորութիւններ էին:

Բաշալեանի Պօլիս վերադարձէն յետոյ, Չօպանեան, մնալուն աշխատակցութիւնը ձգելով հանդերձ, շարունակեց գրական էջեր տալ Հայրենիքի, նոյն ատեն կ'աշխատակցէր նաեւ Արեւելք օրագրին եւ Գրիգոր Զօհրապի, Հրանտ Ասատուրի, Տիգրան Կամսարականի խմբագրութեամբ հրատարակուած Մասիս կիսամսեայ հանդէսին: Նոյն միջոցին սկսաւ իր ուսուցչական գործունէութիւնը՝ աշխարհաբար հայերէնի եւ գրականութեան դասեր տալով Կեղրոնականի նախակրթարանին, Գատրգիւղի եւ Սամաթիոյ ազգային վարժարաններուն՝ ինչպէս նաեւ Տիկին Մատակեանի կողմէ հայ վարժուհիներու համար հաստատուած կիրակնօրեայ դասընթացներուն մէջ:

1891ին լոյս տեսաւ իր առաջին գիրքը, Արշարայի Զայներ, ուր ամփոփուած էր իր տպուած ու անտիպ բանաստեղծութեանց եւ արձակ գրութեանց մէկ մասը:

Չօպանեանի այս անդրանիկ հատորը մեծ ընդունելութիւն գտաւ: Շարք մը ներբողալից յօդուածներ նուիրուեցան այս գործին, որոնցմէ կարեւորագոյններն էին Գառնիկ Յնտրգլեանի եւ Եղիա Տէմիրճիպաշեանի յօդուածները Արեւելքի մէջ եւ Յովհ. Յովհաննէսեանի յօդուածը Թիֆլիսի Արձագանգին մէջ: 1891ին հրատարակեց նաեւ իր մէկ փոքր վէպը Թուրքի Փառք տիտղոսով, յաջորդ տարին՝ Թրքոռումներ վերնագրով բանաստեղծութեանց հաւաքածոյ մը: 1893ին թարգմանեց Ալֆոնս Տոտէի Ֆրոնոն Ժոսե Դիպլեռ Էնե վէպէն քաղուած թատրերգութիւնը որ Գատրգիւղի թատրոնին մէջ ներկայացուեցաւ ի նպաստ տեղւոյն Աղքատախնամ ընկերութեան: Այդ ներկայացման իրիկունը Չօպանեան արտասանեց իր Գրոքիւն քերթուածը որ յետոյ փոքր տետրի մը ձեւով հրատարակուեցաւ: Նոյն տարին ներկայացնել տուաւ իր ինքնագիր մէկ թատրերգութիւնը, Մուք խաւեր, որուն մէջ ցոյց կուտար պոլսահայ ժողովրդական տիպարներ, իրենց յատուկ լեզուով եւ բարքերով՝ ինչպէս որ են իրականին մէջ: Այս խաղը, որուն նիւթն էր նախանձի, չարութեան, բամբասանքի զոհ

եղող անմեղ դժբախտ աղջկան մը պատմութիւնը, մեծ յուզում առաջ բերաւ եւ ջերմ ընդունելութիւն գտաւ հասարակութեան կողմէ, որ խուռն բազմութեամբ լեցուցած էր Բերայի թատրոնը: Ներկայացումը կրկնուեցաւ Գատրգիւղի եւ Իւսկիւտարի մէջ: Այդ թատերախաղը լոյս տեսած չէ եւ անկէց ի վեր հեղինակը անոր ներկայացումը արտօնած չէ, հակառակ յայտնուած ցանկութեանց, որովհետեւ մտադիր էր զայն որոշ բարեփոխութեանց ենթարկելէ յետոյ ի լոյս ածել: Լեւոն Բաշալեան, այդ ներկայացման նուիրած իր մէկ սրտագին յօդուածին մէջ, նկատելով հանդերձ խաղին ձեւական ինչ ինչ թերութիւնները, կը համարէր զայն թուական մը արեւմտահայ թատերական գրականութեան մէջ:

1895ի ամառն էր որ Չօպանեան իր Փարիզ գալու փափաքը իրագործեց, շնորհիւ մօտ հարիւր ոսկիի գումարին զոր խաղին ներկայացումները բերած էին իրեն եւ որուն վրա իր հօր ինչպէս նաեւ քանի մը մտերիմ բարեկամներու փոքրիկ օգնութիւններն ալ աւելնալով, նոյնպէս եւ Հայրենիքի աշխատակցութեանն ստացած պատուագինը, կրցաւ տարիի մը չափ մնալ Փարիզ, ինչպէս եւ այցելել Լոնտոն, Պրիւսէլ եւ Անվերս: Չօպանեանի համար Փարիզի միջավայրը եղաւ ոչ միայն մտաւորական եւ գեղարուեստական մեծ վայելք մը, այլ եւ միջոց մը իր նախասիրած ուսումնասիրութիւնները յառաջ տանելու: Մօտէն հետեւեցաւ գրական շարժումին ինչպէս եւ երաժշտական, նկարչական, թատերական նորութիւններուն: Այդ շրջանին՝ Հայրենիքին զրկեց շարք մը յօդուածներ փարիզեան կեանքի եւ գրական ու գեղարուեստական շարժման մասին, ինչպէս նաեւ իր տեսակցութիւնները ֆրանսացի մեծանուն մատենագիրներու հետ՝ Զոլայի, Տոտէի, Բորէի, թատերական քննադատ Հանրի Պօէրի, բանաստեղծ եւ քրոնիկագիր Ժան Լոռէնի, եւ: Այս վերջինը *Echo de Paris* իր քրոնիկներէն մէկուն մէջ հրատարակեց Չօպանեանի երազը բանաստեղծութեան թարգմանութիւնը, որակելով զայն « Զմայլելի եղերերգ մը որ կարծես Անտէրսընի կաթիլով մը տոգորուած է »:

Փարիզ գտնուած միջոցին աւարտեց Պէսնու Դուռանի

կենսագրութիւնը, զոր Պոլիս սկսած էր գրել և զոր 1894 ին ի լոյս ընծայեց Թիֆլիսի Հրատարակչականը, դժբախտաբար տպագրական բազմաթիւ վթիպակներով աղճատուած:

— 1894 ի աշնան Պոլիս դարձաւ և վերսկսաւ իր գրական և ուսուցչական գործը: Կեդրոնական վարժարանը զինք հրաւիրեց գրականութեանց պատմութեան դասը ստանձնելու: Իր պաշտօնակիցներուն մէջ կը գտնուէր այդ միջոցին էտմօն Ֆազի երիտասարդ ֆրանսացի տաղանդաւոր գրագէտը, որ առանձին կը դասաւանդէր ֆրանսական գրականութեան պատմութիւնը: Երբ քանի մը ամիս յետոյ Ֆազի դարձաւ Փարիզ, այդ դասն ևս յանձնուեցաւ Չօպանեանին. հրաւիրուեցաւ նաև իբր գրականութեան ուսուցիչ Մէզպուրեան աղջկանց բարձրագոյն վարժարանին մէջ ինչպէս նաեւ մասնաւորներու մօտ: Այդ տարուան վերջերը Չօպանեան հիմնեց Ծաղիկ կիսամսեայ պարբերականը իբր գրական գեղարուեստական օրկան. անոր մէջ լոյս տեսան իր ամենէն կարեւոր ուսումնասիրութիւններէն մէկ քանին, Նարեկացիի, Պարոնեանի, Կոնքուռներու, Միստիքականութեան, Հիւսիսի գրականութեանց մասին, ինչպէս եւ Բիէո Քիյեառի բանաստեղծական գործին վրայ, նաև իր շարք մը քերթողական էջերը: Ծաղիկի մէջ երեւան եկան խումբ մը գրական կարեւոր ոյժեր. հոն իրենց սկզբնաւորութիւնը ըրին Ռուբէն Զարդարեան, Զապէլ Յովհաննէսեան (Զ. Եսայեան), Վահան Թէքէեան, Մըմրեան՝ որ նոր ի յայտ կուգար «Ակումիտ» ծածկանունով իբր միստիքական բանաստեղծ. Միքայէլ Շամտանճեան գերման գրականութեան և Ստեփան Քարբուլեան անգլիական գրականութեան կարեւոր ղէմքերու ինամոտ ուսումնասիրութիւններ կը հրատարակէին. Տիգրան Եսայեան Պոլսոյ Գեղարդարուեստից Թանգարանին հնութեանց քննական հմտալից յօդուածներ կը նուիրէր. ասոնցմէ զատ Թերթին կ'աշխատակցէին Հրանդ, Թլկատինցի, Տիրան Քէլէկեան, Տիրան Զրաքեան, Շաքլեան, Որբերեան, Կ. Տողրամաճեան և զիտական ուսումնասիրութիւններ ունէին Տօքթ. Քօլօլեան և Տօքթ. Մախօխեան: Գլխաւոր կէտերէն մին այն ծրագրին զոր Չօպանեան կազմած էր Ծաղիկի համար, հայկական «Փօլ-

քլօր»ին դեռ անծանօթ մնացած ցանուցիր նիւթերը հաւաքելն էր, ուսումնասիրել հայ ժողովրդական հէքեաթները, աւանդավէպները, բարբառները, զարկ տալ՝ ինչքան որ պայմանները կը ներէին՝ ազգային գոյնով մշակոյթի ու գրականութեան, և արեւմտահայոց մէջ՝ մանաւանդ Հայաստանի մէջ՝ երեւան եկող տաղանդները քաջալերել ու մղել այդ ուղղութեամբ զարգանալու: Ասոր համար է որ Ծաղիկի մէջ կը հիւրընկալէր ոչ միայն Ռուբէն Զարդարեանի հէքեաթները, Թլկատինցիի հայաշունչ համեղ արձակը, այլ և նոյնօրինակ գրուած քներ վանեցի Շաքարեանէն, հայկական «Փօլքլօր»ի մասին ուսումնասիրութիւններ Դաւիթ Խաչկոնցէն, ու մեծ ոգեւորութեամբ կը ծանուցանէր երեւումը Լալայեանցի Ազգագրական Հանդէսին որ նոր հիմնուելու վրայ էր այդ միջոցին:

Ծաղիկ մեծ ընդունելութիւն գտած էր Պոլիս և մանաւանդ գաւառները, որովհետեւ իր ոգին մեծապէս կը համապատասխանէր նոր խմորուող տենչերուն: Չօպանեան մշտական թրդթակցութեան մէջ էր գաւառացի շատ մը նոր ոյժերու հետ, հանդէսին գրական և քննական այդ կարեւոր բաժինը ընդլայնելու համար: Չկրցաւ իր այդ ընդարձակ ծրագրին իրագործումը՝ շարունակել, որովհետեւ հակառակ որ յեղափոխական գործունէութեան մասնակցած չէր և հետեւաբար վտանգուած չէր, բայց երբ տեսաւ 1893 ի կոտորածներուն սկսիլը և համոզուած որ ալ անհնար էր Պոլիս ազատօրէն գրականութիւն ընել և թէ կարելի ալ չէր միայն գրականութեամբ փրկել ազգային դատը, մտածելով որ պիտի կարենայ Եւրոպայի մէջ աւելի արդիւնաւոր կերպով ծառայել այդ դատին, 1893 ղեկտեմբերին հեռացաւ Պոլսէն և եկաւ Փարիզ: Չօպանեան այս որոշումը տուած էր մանաւանդ, որովհետեւ այն միջոցին ուր Հայութիւնը կը կոտորուէր Թուրքիոյ մէջ, Փարիզի թերթերը կամ լուռ կը մնային և կամ հակահայ յօդուածներ կը հրատարակէին և Չօպանեան կ'ուզէր այդ թունալից զրպարտութեանց ղէմ հայ անունը և հայ դատը պաշտպանելու համար եղած ջանքերուն միացնել իր ճիգը: Արդէն Պոլսէն մեկնելէն առաջ Բիէո Քիյեառի միջոցաւ, որուն հետ մտերմացած էր, զրկած էր *Revue Blanche* ամսագրին թարգմանու-

Թիւն մը Լաստիվերտացիի հին կոտորածներ նկարագրող մէկ սրտառու հատուածին և նամակներ գրած էր Տիկին Սէվրինի, Ռոշֆորի և Հանրի Պօէրի որ, հրատարակելով զանոնք, ուժգին յօդուածներով հայկական դատը պաշտպանած էին: Այդտեղ սկսած էր Քիյեառի հետ, որ ինքն իսկ արդէն Պոլսէն կեղծանունով մը *Revue de Paris* ին դրկած էր Սասունի ջարդերու մասին ընդարձակ յօդուած մը, հայկական հարցի շուրջ գործակցութիւն մը, որ յետոյ պիտի շարունակուէր փարիզի մէջ:

Ատոնք աւելի կը խրախուսէին զինքը երթալ նուիրուելու բոլորովին այդ գործին: Քիյեառ, որ *Mercure de France* ի մէջ հրատարակած էր Չօպանեանի մէկ քանի բանաստեղծութեանց և Երկնի ձաւքան հէքեաթին թարգմանութիւնը, զինքը նամակով մը յանձնարարեց այդ ամսագրի խմբագրութեան:

Չօպանեանի թելադրութեամբ կեդրոնականի իննամակալութիւնը Քիյեառը հրաւիրած էր ստանձնել փիլիսոփայութեան դասերը, և Չօպանեանի մեկնումէն ետքը Փրանսական գրականութեան պատմութեան դասն եւս յանձնուեցաւ անոր:

Մինչեւ 1893, Չօպանեան, ինչպէս ըսինք վերեւ, ինքզինքը նուիրած էր միմիայն գրական և ուսուցչական գործունէութեան, առանց մասնակցելու քաղաքական, յեղափոխական շարժումներուն: Ահաւոր աղէտը որ հարուածեց հայ ժողովուրդը՝ զինքը մղելով դէպ ի քաղաքական գործունէութիւն, այնուհետեւ ան իր ոյժերուն և ժամանակին մեծ մասը նուիրեց ազգային փրօփականտի գործին, առանց բոլորովին լքելու գրականութիւնը, ջանալով արդէն իսկ մղուած փրօփականտին գրական միջոցներով զօրացում մը բերել: Ահհար պիտի ըլլար հոս թուել այդ բազմամեայ շրջանին իր կողմէ թափուած բազմաձեւ ջանքերը, յօդուածներ լրագիրներու և հանդէսներու մէջ, քաղաքական և մտաւորական անձնաւորութեանց մօտ դիմումներ և Հայոց հարցի մասին տեղեկու-

թեանց և լուստրանութեանց հաղորդումներ, Հայոց պատմութեան, գրականութեան և հայկական դատի մասին բանախօսութիւններ, գրքոյկի և գրքի ձեւով հրատարակութիւններ, աշխատակցութիւն Հայոց գրականութեան, պատմութեան, արուեստի կամ հայկական ողբերգութեան ու դատին վրայ գրող Փրանսացի անձնաւորութեանց հետ (Մորկան, Տումերկ, Մաքլէր, Պարպի, Ալթիար, ևն.): Պիտի թուենք միայն այս ջանքերուն գլխաւորները: Չօպանեան հրատարակած է *Revue Blanche* ի մէջ հայկական հարցի մասին յօդուածներ, *Revue des Revues* ի մէջ Չէյթունի ապստամբութեան միջոցին, Չէյթունի անցեալին ու ներկային մասին պատկերազարդ յօդուած մը, ինչպէս և Բաֆֆի մասին յօդուած մը եւ Ջալալեդդինի թարգմանութիւնը, *Mercure de France* ի մէջ Գրիգոր Նարեկացիի մասին ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, Ջարդարեանի երեք հէքեաթներու, ինչպէս նաեւ հայ ժողովրդական երգերու թարգմանութիւններ, Խրիմեան Հայրիկի մասին յօդուած մը, և իր ինքնագիր արձակ ու ոտանաւոր գրութեանց թարգմանութիւններ: Հրատարակած է *Revue Encyclopédique* ի մէջ ստուար ուսումնասիրութիւն մը հայ հին և նոր գրականութեան վրայ, աշխատակցած է *Courrier Européen* շաբաթաթերթին՝ հայկական հարցին և մասնաւորաբար Կովկասի հայ-թաթարական կոիւններու շրջանին նուիրուած յօդուածներով: Հրատարակած է Հայուն դէպքը ֆալաֆալիքութեան մէջ պարզող ուսումնասիրութիւն մը Ամերիկայի *The International Monthly* ի մէջ:

Չօպանեան հրատարակած է հետեւեալ գիրքերը Փրանսերէն լեզուով.

1. Les massacres d'Arménie, 1896 ին, Գլխամասի յառաջաբանով: Այս գիրքը կազմուած է շարք մը նամակներով գոր ջարդերու ընթացքին Թրքահայաստանի այլեւայլ վայրերէն խժոժութեանց ականատես Հայեր ուղղած էին իրենց Պոլսոյ ազգականներուն և որ զրկուած էին Չօպանեանին: Չօպանեան ինքը ուղած էր որ Պոլսէն իրեն զրկեն Հայաստանի ջարդերու ականատեսներուն նկարագրութիւնները, և

ստացած էր շարք մը այդպիսի նամակներ, և ատոնց միացը-
նելով ուրիշ աղբիւրէ փարիզի Հայ Հայրենասիրական Ընկե-
րակցութեան նախագահ Պ. Իսկէնտէրի ղրկուած նմանո-
րինակ գրութիւններ, անոնցմէ ընտրեց ամենէն յատկա-
նշական մասերը և թարգմանելով կազմեց այդ հատորը որ
վէպի մը պէս յուզիչ է և որ, շնորհիւ Գլէմանսօի յառաջա-
բանին, մեծ տարածում գտնելով՝ տպաւորութիւն գործեց ու
քանդեց այն առասպելը զոր թրքամոլները տարածած էին
մամուլին մէջ և որուն համեմատ թուրքերը կը ներկայացուէին
իրրեւ գոհեր ու Հայերը իրրեւ խռովարար ու ջարդարար. այդ
առթիւ բազմաթիւ յօդուածներ երեւցան ոչ միայն քաղաքա-
կան գրողներու, այլեւ զրազէտներու կողմէ, ինչպէս Պէոժոա,
Տէքավ, Սէվոն ևն.: « Էվենըման » թերթին մէջ Ալպէր Լը
Ռուա կը գրէր թէ Աղբար Թումաի Տնակէն ի վեր երեւցած
ամենէն յուզիչ զիրքն էր ատիկա: Չայն կարդալով է որ
Տընի Քօշէն առաջին անգամ մղում զգացած էր զբաղելու
հայկական հարցով, որուն մինչեւ իր մահը ամենէն ջերմ
պաշտպաններէն մին մնաց: Իր էդպարակսն Օզնուրիսն ոռսե-
րէն մեծ հրատարակութեան մէջ, Գ. Ջանշեան այդ զրքէն
բազմաթիւ էջերու թարգմանութիւնը գրած է:

2. L'Assassinat du Père Salvator. Չէյթունի ապստամ-
բութեան միջոցին թուրք զինուորներէ սպաննուած իտալացի
կրօնաւոր մըն էր հայր Սալվատօր, որուն պատմութիւնը
գրած է Աղասի և Չօպանեան թարգմանելով հրատարակած է
Բիէն Քիյեառի յառաջաբանով:

3. Աէյրուսի Պասմուրիսը. Բնագիրը գրած է Աղասի, Չօ-
պանեան ֆրանսերէնի թարգմանելով հրատարակած է զայն
Վիքթօր Պէռոսի յառաջաբանով, փարիզի մէջ, 1897 ին:

4. Poètes Arméniens Anciens et Modernes. Այս հա-
տորին մէջ որ լոյս տեսաւ 1902 ին, կը գտնուին հին և նոր
հայ բանաստեղծութեանց թարգմանութիւններ և կապրիէլ
Մուռէէ ուսումնասիրութիւն մը հայ բանաստեղծութեան ու
հայ արուեստի մասին:

5. Chants Populaires arméniens. Ստուար հատոր մը,

որուն մէջ Չօպանեան թարգմանած է հայ ժողովրդական եր-
գերու ամենէն յատկանշականները, և զոր հրատարակած է
ընդարձակ նախաբանով մը՝ Հայոց հին և նոր պատմութեան
և գրականութեան նուիրուած: Յառաջաբանը գրած է Բօլ
Ատան: Չօպանեան այդ հատորին համար ստացաւ Ֆրանսա-
կան Ակադեմիայէն Լանկուա մրցանակը, որ կը տրուի օտար
գրական գործերու լաւագոյն թարգմանութեանց:

6. Les Trouvères arméniens, 1906. Այս հատորին մէջ
Չօպանեան ամփոփած է թարգմանութիւնները Նահապետ
Քուչակի և այլ միջնադարեան ինչպէս նաեւ նոր ժամանակ-
ներու մեծ աշուղներու և աշուղածեւ բանաստեղծներու լա-
ւագոյն էջերուն:

Չօպանեան իր այս հրատարակութիւններէն անշատաբար
կատարած է աշխատանք մը՝ գրական-գեղարուեստական հան-
դէսներ ու բանախօսութիւններ սարքելու, յաճախ ունենալով
ֆրանսացի մտաւորականներու և ունկնդիրներու ընտիր բազ-
մութիւն մը:

1897 ին ֓արիզի Société de Géographieի սրահին մէջ
արտասանեց Չօպանեան իր անդրանիկ բանախօսութիւնը,
հայ ժողովուրդի պատմութեան, գրականութեան ու դատի
մասին: Ուզած էր իբր նախագահ ունենալ ժամանակակից
Ֆրանսայի ամենէն մաքուր ու կատարեալ զրազէտը՝ Անաթոլ
Ֆրանս, որ սիրով յանձն առաւ նախագահել և այդ իրիկունը
ոչ միայն իր հայասիրական առաջին գործը կատարեց այլ եւ
առաջին քաղաքական հրապարակային արարքը, և որ այնու-
հետեւ մնաց Հայութեան ամենաջերմ բարեկամներէն մին, եւ
այդ բարեկամութիւնը ապացուցուց հանդիսաւոր առիթնե-
րու մէջ:

Յաջորդ տարին, Կապրիէլ Սէյալի նախագահութեան տակ
արտասանեց բանախօսութիւն մը Գրիգոր Նարեկացիի գոր-
ծին վրայ:

1900 Յունիս 16 ին կազմակերպեց « Ligue des Droits de
l'Homme »ի հովանաւորութեան տակ, Վօտվիլ թատրոնին մէջ,
մեծ ցերեկոյթ մը ի նպաստ հայ որբերու: Անաթօլ Ֆրանս

արտասանեց հոն իր յուզիչ ճառը հայ որբերու մասին, որ արդէն այդ առթիւ յօդուածի ձեւով « Գիկանո » ի մէջ լոյս տեսած էր: Զօպանեան արտասանեց բանախօսութիւն մը հայ ցեղին կատարած քաղաքակրթական դերին վրայ: Իրենց գեղարուեստական աջակցութիւնը բերին Փարիզի մեծագոյն արուեստագէտները, Մունէ-Սիւլլի, Տիկին Սըկօն-Վէպէն, Բօլ Մունէ, Ալպէո Լամպէո, (որոնք Քորնէյլի Պոլիստին մէկ արարուածը ներկայացուցին), Տիկին Ռէժան, Քօքլէն Էնէ, Սիլվէն, Անթուան, Տիկին Սիւզան Տէբրէ, տը Մաքս, Տիկին Լիթվին, Նօթէ Էն:

1901ին, Վեր. Հնչակեան կուսակցութեան խնդրանքով՝ իբր ներկայացուցիչ այդ կուսակցութեան նմանակցեցաւ իշխան Սապահէտտինի նախաձեռնութեամբ Փարիզի մէջ կայացած օսմանցի ազատականներու համաժողովին, որուն մասնակցեցան նաեւ Պ. Չերազ և Բասմաջեան, ու Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ Պ. Ա. Ահարոնեան և բժիշկ Լորիս Մելիքօֆ. այդ համագումարը որուն զխաւոր նպատակն էր հայկական քոմիթէներն ու ազատական թուրք կազմակերպութիւնները ձուլել միակ օսմ. ազատական մասնախումբի մը մէջ, ու է արդիւնքի չյանգեցաւ:

Զօպանեան գործակցեցաւ ֆրանսացի հայասէրներու առաջին խմբակցութեան, որ « Քօմիթէ Ֆրանքօ-Արմէնիէն » անունով գործեց 1897էն մինչեւ 1902 և որուն կ'անդամակցէին Էնէսթ Լավիս, Ալպէո Վանտալ, Հայր Շառմըթան բրօֆ. Մարիյէ, Բիէո Քիյառ, Տրնի Քօշէն, բրօֆ. Ժիոֆի, Բօլ Բասի, Ռէվիլ, Շարլ Վակնէր, Ֆրանք Բիւօ, Էն., և որ կազմակերպեց գօնֆէրանսներ, հրատարակեց յօդուածներ, և ըրաւ դիմումներ կառավարութեան մօտ: Այդ մասնախումբին և մասնաւորապէս Հայր Շառմըթանի նախաձեռնութեամբ, 1897ին Մատըլէնի եկեղեցիին մէջ տեղի ունեցաւ հայ նահատակներու ի պատիւ հոգեհանգստեան պատարագ մը. խօսեցաւ Արքայ Ֆրէմօն, ու այդ օրը ներկայ գտնուող խումբն բազմութեան ցրուուեցաւ հայկական հարցի մասին պրօշիւր մը, զոր խմբագրած էր Զօպանեան: « Le Foyer » ֆրանսական կազմակերպութիւնը որ կեղեքեալ փոքր ազգերու

դատին յատկացուցած էր բանախօսութեանց շարք մը, հրաւիրեց Զօպանեանը խօսիլ հայկական խնդրոյ մասին, ծանօթ ծերակուտական Բօլ Տումէրի նախագահութեան տակ. այդ բանախօսութիւնը գրքոյկի ձեւով հրատարակուած է կազմակերպիչ մարմնոյն կողմէ և հազարաւոր օրինակներով տարածուած՝ (*L'Arménie sous le joug turc*, 1916): Այս գրքոյկին իտալերէն թարգմանութիւնը հրատարակուած է Թօրինօի մէջ Պ. Նշան Տէր Ստեփանեանի ձեռքով, հայերէն թարգմանութիւնը երեւցած է Պոսթոնի Ազգին մէջ:

Զօպանեան աջակցած է Փարիզ գոյութիւն ունեցած Հայ Հայրենասիրական Ընկերակցութեան զոր հիմնած էին Յ. Իսկէնտէր, Ե. Թընկըր, Ռ. Մարկոսեան, Ի. Զօրաեան, Հ. Լաքոու և այլն, ինչպէս և « Մասիս » գրական-ընտանեկան Ակումբին, որուն հիմնադիրներէն մին եղած է՝ քանի մը մտաւորականներու և գրասէր ընտանիքներու հետ, և որ յետոյ ծնունդ տուաւ Փարիզի Հայկական Միութեան: Զօպանեան այդ « Փարիզի Հայկ. Միութիւն » ազգասիրական կազմակերպութեան իբր ատենադպիր՝ Շիրվանզադէի, Յ. Իսկէնտէրի, Միհրան Յովակիմեանի, Տօքթ. Ա. Բարայեանի, Ներսէս Խան Ներսէսեանի, Համբ. Մելիքեանի հետ գործեց քանի մը տարիներ. այս կազմակերպութիւնը ըրաւ դիմումներ ֆրանսական և անգլիական կառավարութեանց մօտ, սարքեց երեկոյթներ, աջակցեցաւ մասնաւորապէս Կոմիտաս վրդ.ի առաջին համերգին, հրատարակեց անոր անդրանիկ երգարանը *La Lyre Arménienne* և ուրիշ քանի մը գիրքեր:

Զօպանեան որ Փարիզի մէջ տեղի ունեցող ազգային հանդէսներու ու բրօքականտի հանդիսութիւններու մեծ մասին մէջ իր բաժինը կը բերէր իբր բանախօս կամ՝ կազմակերպիչ, հայ արուեստն ու բանաստեղծութիւնը թէ՛ Հայոց և թէ՛ օտարներու ճանչցնելու համար՝ հայկական երեկոյթներու յայտադրերուն մէջ անոնց լայն բաժին կուտար, և մերթնոյն իսկ ամբողջ երեկոյթներ կամ՝ ցերեկոյթներ զուտ հայկական յայտագրով կազմելու նախաձեռնութիւնը ունեցած է:

Զօպանեան բազմաթիւ դասախօսութիւններ արտասանած է ինչպէս Փարիզ, նաեւ Ֆրանսայի գաւառական քաղաքներ

(Նանսի, Նանթ, Բուլաշ, Լիլ, Պար-լը-տիւք, Էքինալ, Մարսելլեւն.), հայկական դատի և հայ քաղաքակրթութեան մասին: Կոմիտաս վարդապետի Փարիզի մէջ տուած հայ երաժշտութեան առաջին մեծ համերգին ինքն էր որ արտասանեց հայ երաժշտութեան և Կոմիտաս վարդապետի կատարած գործի մասին բացատրութիւններ տուող բանախօսութիւն մը, որուն զխաւոր մասերը հրատարակուեցան *Le Mercure Musical* ամսագրին մէջ, ինչպէս և հայ գեղջուկ երաժշտութեան մասին Կոմիտաս վարդապետի մէկ ուսումնասիրութեան իր ձեռքով կատարուած ֆրանսերէն թարգմանութիւն մը: Կոմիտաս վրդ.ի հետ գացած է Լոզան ու ժընեվ, ուր հայ արուեստի նուիրուած երեկոյթներու մէջ, մին երգելով և միւսը բանախօսելով, հայ բանաստեղծութեան և երաժշտութեան մասին զաղափար տուած են զուիցեակաւ հասարակութեան: Ֆրանսական գրականութեան վարպետներու ի պատիւ տեղի ունեցած հանդիսութեանց մէջ, մէկէ աւելի անգամներ հայ գրականութեան անունով խօսած է (այսպէս Վիքթոր Հիւկոյի ծննդեան հարիւրամեակին *Hôtel de Ville*ի մէջ, Բօլ Ատանի, Օքթավ Միրպօի, Փօլ Ֆօրի ի պատիւ ֆրանսացի գրագէտներու կողմէ տրուած հացկերոյթներուն, Վէոլէնի, Պօտլէոյի մահուան տարեդարձի հաւաքումներուն, եւն.)

Առանց ու և է կուսակցութեան պատկանելու, Չօպանեան իր Անահիթին մէջ ուժ տուաւ այն ուղղութեան զոր ընդգրկած էր Վեր. Հնչակեան կուսակցութիւնը և զոր ընդգրկեց նաեւ յետոյ կազմուած Ռամկավար կուսակցութիւնը: 1920ին, ինքն իսկ եղաւ նախաձեռնարկներէն մին՝ միեւնոյն սկզբունքներուն վրայ հիմնուած այդ երկու կուսակցութիւնները միացնելու, ինչ որ կատարուեցաւ քիչ յետոյ և կազմուեցաւ Ռամկավար-Ազատական կուսակցութիւնը, որուն անդամներէն մին է այժմ:

Թեւազրիչներէն և կազմակերպիչներէն մին եղաւ 1916 Ապրիլ 9ին Սորպոնի մեծ ամփիթատրին մէջ տեղի ունեցած արտասովոր հանդիսութեան, որուն նախագահեց Երեսի. Ժողովոյ նախագահ Բօլ Տէշանէլ, ուր խօսեցան Անաթօլ Ֆրանս, Հանր. Կրթ. նախարար Բօլ Բէնլըվէ եւ Ապպէ Վէթէոլէ, ու գերարուեստական բաժինին իրենց աջակցութիւնը բերին Վէն-

սան տ'Էնտի, Տիկին Սըկօն-Վէպէո, Օր. Մայլ, Օր. Մօռէնօ, Պ. Ռօժէ Կայյաո, Օր. Արմէն Օհանեան, Օր. Մ. Բարայեան, Օրբրայի երգիչ Սիւլլիվան, որ Հրգեց Մօռիս Պուքէի շարադրած հայ ազգային երգը (Հայաստան երկիրդ աշխատեցիր նմանողութեամբ). այս հանդիսութեան արտասանուած ճառերն ու բանաստեղծութիւնները ամփոփուած են գրքոյկի մը մէջ, որ Լոյս տեսաւ « Փարիզի Հայ Մտաւորական Միութեան » խնամքով: Այս Միութեան հիմնադիրներէն մին եղած էր Չօպանեան, քանի մը մտաւորական և գրասէր բարեկամներու հետ (Էտլար Շահին, Տիրան Ալեքսանեան, Տօքթ. Քօլօլեան, Եր. Մանուէլեան, Տօքթ. Արթինեան, Ս. Սվաճեան, Լեոն Կիւմիւշկէրտան, Օննիկ Քարիպեան, Վաղ. Մեսրոպեան, Հրանտ Ճէվահիրճեան, Վահան Էսմէրեան եւն.), այս Միութիւնը կազմակերպեց գրական ու քաղաքական հաւաքումներ, հրատարակեց ութը գրքոյկներ ֆրանսերէն լեզուով՝ հայկական հարցի և մշակոյթի նուիրուած, որոնցմէ մին Աշուղ Զիւանիի լաւագոյն երգերու թարգմանութիւնն է, կատարուած Չօպանեանի ձեռքով: 1918ին *L'Effort de la France et des Alliés* կազմակերպութեան կողմէ Սորպոնի մեծ ամփիթատրոնին մէջ ի պատիւ մարտիրոս ժողովուրդներու սարքուած հանդէսին մասնակցած է՝ Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ նշանակուելով իբրեւ բանախօս. նախագահած է Պ. Կասթօն Տումերկ, Պելճիքայի կողմէ խօսած է Պ. Տիւմօն-Վիլտէն, Լեհաստանի կողմէ Պ. Ա. ֆօթօքի, Ռուս մանիոյ կողմէ Օր. Էլէն Վաքարեսքօ, Սերպիոյ կողմէ Պ. Մ. Սվիժիք, Սուրիոյ կողմէ Պ. Շէքրի Կանէմ, Չէխօ-Սլովաքներու կողմէ Պ. Պէնէս. արտասանուած այդ ճառերը հրատարակուած են մասնաւոր գրքոյկով մը: Մասնակցած է նաեւ 1900ի մեծ ցուցահանդէսին գումարուած Ազգագրական Համագումարին, ուր կարդացած է « Դաշիք եւ Մհեր » ի մասին ուսումնասիրութիւն մը, որ հրատարակուած է *Revue des Revues* ի մէջ: Չօպանեան 1918ին « Սօսիէթէ տէ Ժան տը Լէթո » ի ընկերակից անդամ ընդունուեցաւ Հանրի տը Ռէնէիէի եւ Վիքթօր Մարկիթի կողմէ ներկայացուելով: Տարիներէ ի վեր անդամ է նաեւ Փարիզի Ընկերաբանական Ընկերութեան և զինադադարէն յետոյ անոր ամսական հաւաքմանց մէջ,

Նախկին վարչապետ Ա. Րիպոյի նախագահութեան տակ, հայ ժողովուրդին դատին վրայ խօսած է: Մասնակցած է վերջապէս շատ մը քաղաքական հաւաքումներու, համագումարներու. փարիզ, Լոնտոն եւ այլուր՝ հայասէր եւրոպացիներու կողմէ սարքուած. աջակցած է փարիզի հայ ազգասիրական, մտաւորական կազմակերպութիւններէն շատերուն, ինչպէս տարիներէ ի վեր կ'աշխատակցի իբր խորհրդական փարիզի Հայ Տիկնանց Միութեան:

*
* *

Գլխաւորապէս ազգային գործունէութեան նուիրուելով հանդերձ, Չօպանեան, ինչպէս ըսինք, չէր գրականութիւնը:

1897ի վերջերը եւ 1898ի սկիզբը գացած էր Վիեննա եւ Վենետիկ Միախմբեանց վանքերու մատենադարաններուն մէջ հին ձեռագիրները եւ ժամանակակից մամուլի հաւաքածուն ուսումնասիրելու եւ նիւթեր հաւաքելու: Պարբերաբար աշխատակցեցաւ կովկասի ու Ամերիկայի հայ թերթերու եւ հանդէսներու, — Իպսէնի, Հայնէի մասին ուսումնասիրութիւններ Թիֆլիսի Մուսնի մէջ, Տոտէի, Մորասանի մասին յօդուածներ Արմազանի մէջ, զանազան գրութիւններ եւ փրանսական բանաստեղծներէ թարգմանութիւններ Ամերիկայի կոնկալին, Պանակին, Ազգին, Լոնտոնի Նոր Կեանքին մէջ, զոր հիմնած էին Արփիարեան եւ Բաշալեան եւ ուր հրատարակեց « Օրօր Մայր Հայաստանին » բանաստեղծութիւնը:

1898 ին հիմնեց Անահիտ գրական հանդէսը, զոր տասներկու տարի շարունակեց, եւ որ նուիրուած էր միանգամայն հայ գրականութեան եւ հայ դատին: Հոն հրատարակեց բազմաթիւ յօդուածներ հայ ազգային մշակոյթի, տոհմային գոյնով հայ արուեստի ու գրականութեան շուրջ. ի լոյս ընծայեց հին ձեռագիրներէ քաղուած շարք մը անտիպ գրական գոհարներ ինչպէս եւ մոռցուած կարեւոր գործեր (Միսաքեանի Սոփիան, Գալուրը, Չաքարիա Մարգար Խոնէնցի՝ Վարդ եւ Սոփիան աշխարհաբարի վերածումը, Խորէն Նարպէյի անտիպ քերթուածները եւ այլն), հրաւէր կարգաց Վենետիկի եւ

Վիեննայի Միախմբեանց որ հին ձեռագրաց մէջ անտիպ մնացած գրուածքները, մանաւանդ միջնադարեան բանաստեղծներու էջերը, հրատարակեն, եւ ատոր իբր հետեանք լոյս տեսան Ս. Ղազարու վանքէն կոստանդին Երզնկացիի եւ Առաքել Սիւնեցիի հատորները եւ Վիեննայի վանքէն Չաքարիա Գնունիի եւ այլ աշուղներու գործերը: Մասնաւոր յօդուածներ նուիրեց արեւելեան գրականութիւնները մեր մէջ ծանօթացնելու պէտքին, ու այդ կոչին ի պատասխան լոյս տեսան Նախ Անահիտի մէջ՝ յետոյ առանձին հատորով Գ. Փառնակի (Գառնիկ Յնտգեան) Խայեամի թարգմանութիւնը, Տօքթ. Յ. Թիրեաքեանի թարգմանութիւնը Ֆիրտուսի Շահնաւի կարեւոր մէկ զրուակին, Մեսրոպ վրդ. Մաքսուտեանի թարգմանութիւնները Հաֆիզի եւ Սաատիի տաղերուն: Շարունակեց հոն իր ուսումնասիրութեանց շարքը եւրոպական ու հայ գրականութեան մասին, (Միգրէիվիչ, Չոլա, Ալֆրէտ տը Վինեի, Պէտնար Լազար, Արփեան, Միախմբ. Երզնկացի, Սիւնեցի, Քուչակ, Շիրվանզադէ, Խրիմեան Հայրիկ, Տիգրան Երկաթ, Յ. Սրվաճեան, Թովմաս Թէրզեան եւն.), ինչպէս նաեւ յօդուածներ նոր երեւան եկող տաղանդներու մասին (Եարճանեան, Վարուժան եւն.), հրատարակեց թարգմանութիւններ Եսքիլէսի, Պարոկլեոն, Ալֆրէտ տը Վինեի Զերքլին, Երախն եւ Փարիզին, Ֆլօպէրի Հերովիլիսին, Միսթրալի, Մալաոմէի, Տիգրէսի, Վէլլէնի, Հէրէտիաի, Մոռէասի, Կոթիէի, Պոտլէոի, Անաթոլ Ֆրանսի, Ժիւլ Լըմէթրի, Վէրհարնի, Լըքոնթ տը Լիլի, Թէնի, Պէտնա Լազարի էջերու: Իր այս գրական ճիգին աջակցած են մեր լաւագոյն գրագէտները մեծ մասամբ (Շիրվանզադէ իր Կոստանուած թատերերգութեամբ, Եր. Օտեան, Լեւոն Բաշալեան, Վահրամ Սվաճեան, Ա. Շաքիեան (Չ. Վարսամեան), Ատոմ Եարճանեան, Դանիէլ Վարուժան, Վահան Թէքէեան, Արտ. Յարութիւնեան, Տիկին Չապէլ Եսայեան, Թիկատինցի, Ռուբէն Չարդարեան, Աւ. Իսահակեան, Վ. Մալէգեան, Ահարոն, Ա. Ծատուրեան, Դ. Դէմիրճեան, Եր. Սրմաքէշխանեան, Միքայէլ Կիւրճեան (Չաւէն), գրական էջերով, Գ. Փառնակ հայ պատմութեան մասին բանասիրական աշխատութիւններով, ինչպէս

նաև գրական քննադատութեան էջերով և Շէքսպիրի ու Խայ-
եամի թարգմանութիւններով, Տօքթ. Քօլօլեան, Տօքթ. Ար-
թինեան, Տիգրան Եսայեան, Տօքթ. Ս. Գաբրիէլեան, Բաբգէն
Եպս. Կիւլէսէրեան, Տօքթ. Տրդատ Եսայեան, Տօքթ. Պազար-
ճեան, գիտական, իմաստասիրական, բանասիրական ուսում-
նասիրութիւններով, Թօրամանեան, Կոմիտաս վրդ., Գարեգին
Եպ. Յովսէփեան, Մեսրոպ Եպ. Տէր Մովսէսեան՝ հայ արուեստի
զանազան երեւոյթներու մասին գրութիւններով. հոն հրա-
տարակուած են նաեւ հայաստանցի աշխատակիցներու կողմէ
գրուած շարք մը յօդուածներ Հայոց ղրացի ցեղերու վրայ:
Անանիսի դադարումէն յետոյ և պատերազմի ընթացքին Չօ-
պանեան տարի ու կէս աշխատակցեցաւ Վերածնունդ հանդէսին
փարիզի մէջ: Անանիսի շրջանին զբոյլի ձեւով հրատարակած
էր նաև Անաթօլ Յրանսի Եպիկոսի Պարսկէն հատընտիր էջե-
րու և Ալֆրէտ տը Վինսիի լաւագոյն քերթուածներուն հայե-
րէն թարգմանութիւնը: Թարգմանեց նաև Ալֆրէտ Միւսէի *Il
ne faut jurer de rien* և Թէոտոր տը Պանվիլի *Gringoire*
թատրերգութիւնները Արմենեան դերասանին համար, որ
զանոնք ներկայացուց թիֆլիսի մէջ:

1902ին ի լոյս ընծայեց Նահապետ Բուշակի Դիւանը,
1904ին՝ Մկրտիչ Պէշիքթաշեանի քերթուածներուն եւ ճա-
ռերուն քննական հրատարակութիւնը, 1907ին՝ Մկրտիչ Պէշիք-
թաշեանի կեանքն ու գործը, ստուար ուսումնասիրութիւն, 1908ին,
իր Քերթուածներու հաւաքածուն, նոյն տարին՝ հրատարակեց
նաեւ այս հատորին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը Բիէռ Բիյ-
եանի յառաջարանով:

Չօպանեանի բանաստեղծութիւններէն մէկ քանին թարգ-
մանուած են անգլիերէնի, գերմաներէնի, ռուսերէնի, դանիե-
րէնի, իտալերէնի, յունարէնի, հունգարերէնի:

Այդ բանաստեղծութիւններու ֆրանսերէն թարգմանու-
թեանց մէկ քանին վրայ երաժշտութիւն յօրինած են ֆրան-
սացի ծանօթ երգահաններ, ինչպէս Ռընէ Լընորման, Հոնէկ-
կէր, Ժորժ Ռիթաս:

Չօպանեանի հայ գրականութեան մասին թարգմանու-
թիւններն եւ ուսումնասիրութիւնները ուրիշ արեւմտեան

լեզուներով հրատարակուած աշխատութեանց ղրդիչ և նիւթ
եղած են: Այսպէս Օր. Ալիս Սթօն Պլաքուէլ՝ ամերիկացի
բանաստեղծուհին, Չօպանեանի թարգմանած էջերէն մաս մը
անգլիերէնի վերածած և հրատարակած է լրագիրներու եւ
հանդէսներու մէջ. իսկ ռուս բանաստեղծ Վալէրի Պրիւսոֆ,
հայ բանաստեղծութեան նուիրած իր կարեւոր բանախօսու-
թեանց և հրատարակութեանց մէջ մեծապէս օգտուած է Չօ-
պանեանի գործերէն, մասնաւորապէս « Les Trouvères Armé-
niens » հատորէն:

*
**

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս
վերջը, Չօպանեան որ 12 տարիէ ի վեր հեռու մնացած էր իր
ծննդավայր քաղաքէն, գնաց Պոլիս երկու ամիս անցընելու:
Այս միջոցին քանի մը բանախօսութիւններ արտասանեց
(Գում-Գարուի մէջ « հայ գրականութեան ազդեցութիւնը ազ-
գային շարժման եւ ընդհանուր Արեւելքի վերածնութեան
վրայ », Իսկիւտարի մէջ « Ակնայ ժողովրդական բանաստեղ-
ծութեան մասին »): Քիչ յետոյ Շապին-Գարահիսարի եւ Մշոյ
պատգամաւոր անուանուեցաւ՝ մասնակցելու համար կաթո-
ղիկոսական ընտրութեանց եւ մեկնեցաւ Կովկաս. էջմիածին՝
մասնակցելէ վերջ ընտրութեանց, մնաց քիչ մը ատեն եւ
ուսումնասիրեց վանքին ձեռագիրներուն մէկ մասը, ինչպէս
եւ եկեղեցւոյն մէջ գտնուող գեղարուեստական առարկաները:
Քանի մը ամիս մնաց թիֆլիս եւ Պաքու: Բանախօսութիւն-
ներ արտասանեց հայ գրականութեան մասին՝ էջմիածնի,
Պաքուի եւ թիֆլիսի մէջ: Պաքուէն ուղղակի դարձաւ Փա-
րիզ: Թէպէտ առողջութեամբ տկարացած (Չղային հիւանդու-
թիւն մը որ ճամբորդութեան միջոցին սկսած էր եւ որ հետ-
զհետէ սաստկացաւ), վերսկսաւ Անանիսի հրատարակութիւնը
եւ անոր տուաւ աւելի քան երեք գրական ճոխ պարունա-
կութիւն մը: 1910ին հրատարակեց Նադա Յովնաթան Աշուր եւ
Յովնաթանեան նկարիչը պատկերազարդ հատորը, 1912ին՝ Հայ եջեր
հատորը, նոյնպէս պատկերազարդ, որուն մէջ ի լոյս կ'ընծա-

յէր Վիեննայի, Վենետիկի, Փարիզի եւ Էջմիածնի մատենադարաններու ձեռագիրներէն քաղուած շարք մը հին հայ բանաստեղծութեանց անտիպ էջեր եւ Էջմիածնայ Մայր Տաճարի նկարներուն ու գեղարուեստական առարկաներուն վերարտադրութիւնները: 1911ին, իր հիւանդութեան ծանրացման հետեւանքով չլինալով տանիլ Անանիսի խմբագրութեան եւ վարչութեան բերը, դադրեցուց զայն: Այնուհետեւ գրական ազգային նիւթերու վրայ կարգ մը յօդուածներ տուաւ Պոլսոյ Բիզանդիոնին, ինչպէս նաեւ Ամերիկայի եւ Կովկասի մէկ քանի թերթերուն: 1910 ին թարգմանեց Շիրվանզադէի Յաւագար վէպը, որ հրատարակուեցաւ Ֆրէտերիք Մաքլէրի «Petite Bibliothèque Arménienne» մատենաշարին իբր առաջին հատոր: 1915 ի գարնան հրատարակեց *La Vie et la Rêve* հատորը, ուր իր արձակ բանաստեղծութեանց եւ հէքեաթներու ոմանց ֆրանսերէն թարգմանութիւնը ամփոփած էր եւ որուն յառաջաբանը գրած էր պելճիքացի մեծ բանաստեղծը Էմիլ Վէրհան: 1915 ի Պալքանեան պատերազմի ատեն Ազգային Պատուիրակութիւնը ստեղծուած ըլլալով՝ Պօղոս Նուպար փաշայի նախագահութեան տակ, անոր կողքին կազմուեցաւ հայկական փրոփականտի մարմին մը, որուն կ'անդամակցէին Պ. Լաքրուա Հիւնքեարպէյէտեան, Պօղոս Էսմէրեան, Միք. Վարանդեան, Եր. Թնկըր, Առաքել պէյ Նուպար եւ այլք եւ որուն իբր առեւտրապիւր աշխատակցեցաւ: Այդ միջոցին արտասանեց Տընի Քօշէնի նախագահութեամբ բանախօսութիւն մը որ հրատարակուեցաւ գրքոյկի ձեւով (*Le peuple arménien*):

1915 ի վերջերը, ողբացեալ Գրիգոր Զօհրապ նախաձեռնութիւնն առաւ Զօպանեանի քսան եւ հինգամեայ գրական գործունէութեան յորեկանը սարքել Պոլսոյ մէջ: Կազմուեցաւ Յորեկանական Յանձնախումբ մը, Ատենապետ՝ Գ. Զօհրապ, առեւտրապիւր՝ ողբացեալ Տօքթ. Սերթեան, նախագահ՝ Զաւէն պատրիարք, պատուոյ նախագահ՝ Դուրեան Եղիշէ արքեպ. անդամներուն մէջ էին Պոլսոյ գրեթէ բոլոր ծանօթ դէմքերը, Ռ. Զարդարեան, Սիպիլ, Բ. Քէչեան, Տիրան Քելեկեան ևն.: Որոշուած էր յորեկանը կատարել 1914 ի գարնան, բայց որովհետեւ այդ միջոցին *La Roseraie d'Arménie* ի տպագրութեան

աշխատութիւններուն արդէն ձեռնարկած էր, Զօպանեան խնդրեց որ հինգ վեց ամիս յետաձգեն որպէսզի այդ հրատարակութիւնն ընել կարենալէ յետոյ երթայ Պոլիս: Մտադրած էր արդէն այդ յորեկանէն յետոյ անցնիլ Կովկաս եւ Թրքահայաստան, ուսումնասիրել իր սիրած նիւթերը եւ յետոյ դառնալով Փարիզ նուիրուիլ գրական աշխատութեանց: Քիչ յետոյ կը պայթէր պատերազմը: Անգամ մը եւս Զօպանեան միշտեցաւ գրական ծրագիրները մէկդի դնել եւ ամբողջ պատերազմի ընթացքին ինքզինքը նուիրեց ազգային դատին հետ կապ ունեցող աշխատութեանց: 1915 ի սկիզբը, Ազգային Պատուիրակութեան վերակազմութենէն առաջ, Փարիզ կազմուած հայկական քովիթէի մը կողմէն, որուն առեւտրապիւրն էր, ղրկուեցաւ Լոնտոն, ազգային հարցի մասին լորտ Պրայսի եւ այլ անձնաւորութեանց հետ խորհրդակցելու համար: Դարձին *L'Effort de la France et de ses Alliés* ֆրանսական փրոփականտի մարմինէն հրաւիրուեցաւ ֆրանսական բազմաթիւ քաղաքներու մէջ հայկական դատի մասին բանախօսութիւններ կատարել (Պօղոս, Մարսէլ, Պուլօնը սիււ-Մէն, Նանթ, Պէոք, Ռոշֆոր, ևն.) ու պատերազմական գօտիին մէջ, ֆրանսացի զինուորներուն առջեւ: 1917ին, Էտկար Շահինի, Արմէն Օհանեանի եւ Տիրան Ալեքսանեանի հետ *Salle Gaveau* ի մէջ կազմակերպեց գեղարուեստական ցերեկոյթ մը ի պատիւ ֆրանսական մշակոյթին եւ որուն մասնակցեցան Փարիզ գլխաւոր զինուոր բոլոր հայ գեղարուեստական եւ մտաւորական ուժերը. այդ ցերեկոյթին իր կարգացած բանախօսութիւնը, հոն արտասանուած հայ բանաստեղծութեանց թարգմանութիւններուն հետ, հրատարակուեցաւ գեղատիպ գրքոյկի մը մէջ: Քիչ յետոյ հրատարակեց *Offrande Poétique à la France* գրքոյկը, Ֆրանսայի ձօնուած չորս արձակ բանաստեղծութեանց հաւաքածոյ մը: 1918ին հրատարակեց *La Femme Arménienne* բանախօսութիւնը, զոր արտասանած էր փարիզահայ խմբակցութեան մը կողմէ կազմակերպուած գեղարուեստական ցերեկոյթի մը մէջ: 1918 ի յուլիսին Փարիզի ֆրանսական կարեւոր ակումբի մը կողմէ հրաւիրուեցաւ բանախօսութիւն մը արտասանել Հայոց հարցի մասին:

1919 ին երբ գումարուեցաւ Փարիզի մէջ Արեւմտահայերու մեծ համագումարը, Զօպանեան հրաւիրուեցաւ համագումարի կողմէ իր անդամ մասնակցիլ անոր աշխատութեանց: Համագումարը վերակազմեց Ազգային Պատուիրակութիւնը նախագահութեամբ Պօղոս Նուպար փաշայի, եւ ընտրուած վեց անդամներէն մին էր Զօպանեան: Պատուիրակութեան մէջ իրեն յանձնուեցաւ բրօքականտի ղեկավարութիւնը: Կազմուեցաւ իր նախագահութեամբ բրօքականտի յանձնաժողով մը, որուն անդամ էին Արտաւազդ Հանրմեան, Դաւիթ-Բէկ, Գ. Թահմազեան, Ն. Տէր Ստեփանեան, Տիկին Զապէլ Եսայեան, Արշակ Սաֆրաստեան, Արամ Անտոնեան, Կ. Բասմաշեան եւ որ խմբագրեց շարք մը գրքոյկներ, « L'image » շաբաթաթերթի պատկերազարդ ամբողջ թիւ մը Հայաստանի նուիրուած, սարքեց բանախօսութիւններ եւ հայ բանաստեղծութեան ու երաժշտութեան նուիրուած ճիշտ յայտագրով ցերեկոյթ մը Թէաթր Անթուանի մէջ, ուր հայկական հարցի մասին բանախօսեցին Պօղոս Նուպար փաշա եւ Պ. Բենլըվէ:

1920 ին տեղի ունեցաւ Բ.րդ համագումարը որ կազմեց քառանդամ Պատուիրակութիւն մը որ զինքը հրաւիրեց իրեն գործակցելու իբր մնայուն աշխատակից եւ բրօքականտի ղեկավար: Այդ տարուան աշունին Պատուիրակութիւնը զինք մասնաւոր պաշտօնով ղրկեց Պէյրութ, Փրանսական բարձր քօմիսէրութեան մօտ, կիլիկեան հարցի մասին աշխատելու համար: Զօպանեան քանի մը ամիս մնաց Պէյրութ, յետոյ անցաւ Կիլիկիա, ուր մնաց չորս ամիս: Իրեն յանձնուած դիւանագիտական գործունէութիւնը կատարելէ զատ, Զօպանեան Ատանայի, Ալեքսանտրէթի եւ Պէյրութի մէջ կազմակերպեց հայ բանաստեղծութեան եւ երաժշտութեան նուիրուած երեկոյթներ, որոնց ներկայ գտնուեցան Փրանսական զինուորականութեան եւ պաշտօնէութեան բարձր ներկայացուցիչները: Յետոյ Սահակ կաթողիկոսի թելադրութեամբ անցաւ Երուսաղէմ, ուր քիչ մը ատեն մնաց եւ ջանաց ու յաջողեցաւ տարիներէ ի վեր պառակտեալ վիճակի մէջ գրտնուող վանքին Միաբանութիւնը Դուրեան Սրբազանի անձին

շուրջ համաձայնեցնել եւ այս կերպով հող պատրաստել պատրիարքական ընտրութեան որ քիչ յետոյ կատարուեցաւ բարեյաջող կերպով: Այդ առթիւ ուսումնասիրեց նաեւ վանքին նկարազարդ ձեռագիրներն ու տաղարանները եւ հաւաքեց նիւթեր ապագային հրատարակելու համար: Վանքի մեծ սրահին մէջ արասանեց Փրանսերէն բանախօսութիւն մը հայ կրօնական բանաստեղծութեան մասին, որուն ներկայ եղան քաղաքին անգլիացի կառավարիչը, բարձր քօմիսէրին ներկայացուցիչ մը, Փրանսական, յունական, ամերիկեան եւ այլ ազգերու հիւպատոսներ, Դոմինիկեան միաբանութեան մեծաւորը, Սիօնական կազմակերպութեան ներկայացուցիչներ: Փարիզ դարձին՝ 1921 ի աշնան, երրորդ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պ. Գ. Նորատունկեան հրաւիրեց զինք իբր մնայուն աշխատակից Պատուիրակութեան. մասնաւորապէս աշակցեցաւ փրօփականտի գործին: Այդ շրջանին հրատարակեց *Revue de Genève* ամսագրին մէջ ընդարձակ յօդուած մը հայկ. հարցի մասին, *l'Eclair* թերթի մէջ մանրամասն պատասխան մը՝ Ֆառէրներու եւ Պընուաներու հակահայ վայրահաշութեանց, « Alliance Française » ի պաշտօնաթերթին մէջ ուսումնասիրութիւն մը « Փրանսական մշակոյթը եւ Հայերը », արտասանեց հայ գրականութեան եւ արուեստի մասին Փրանսերէն բանախօսութիւններ Փարիզ եւ Պրիւսել:

Լօզանի առաջին քօնֆերանսի լրանալուն մօտ, երբ որոշուեցաւ հայկ. հարցը հանելժողովի յայտագրէն, հրաժարական տուաւ մնայուն աշխատակիցի պաշտօնէն եւ շարունակելով հանդերձ իբր խորհրդական աշակցիլ Պատուիրակութեան, ինքզինքը նուիրեց գլխաւորապէս գրական աշխատութեանց: Քիչ յետոյ լրացուց ու հրատարակեց Բ. հատորը *La Roseaie d'Arménie* կարեւոր գործին, որուն առաջին հատորը հրատարակուած էր 1918 ին: Այս երկու հատորներու մէջ Զօպանեան ամփոփած է թարգմանութիւնը միջնադարեան հայ բանաստեղծութեանց բազմաթիւ էջերու, հայ արուեստի այլազան նմոյշներու նկարներով զարդարուած, այս ամէնը՝ մանրամասն ուսումնասիրութիւնով մը եւ նօթերով լուսարանուած: Այս երկու հատորներու առթիւ, ինչպէս եւ նախորդ Փրանսերէն

հրատարակութեանց համար, Չօպանեան ստացած է Ֆրանսացի և այլ ազգերու մտաւորական ու քաղաքական անձնաւորութիւններէ շերմ գնահատման նամակներ ու կարեւոր թերթերու մէջ լոյս տեսած են բազմաթիւ յօդուածներ, ուր հայ ազգին, անոր քաղաքակրթական յատկութեանց, անոր գեղարուեստական հանճարին փառաբանումը կը գտնենք՝ զանոնք եւրոպայի ճանչցնող գրագէտին ջանքերուն գնահատմանը հետ: Կենսագրական այս ամփոփ տեսութեան իբր յաւելում կը դնենք քանի մը նմոյշներ այդ գնահատական արտայայտութիւններէն:

Այս վերջին տարուան ընթացքին Չօպանեան շատ մը յօդուածներ տուաւ, գրական եւ ազգային նիւթերու վրայ, Ամերիկայի Պայքարին ու Կոչնակին եւ Փարիզի Ապագային, յօդուածներ որոնցմով՝ Լօզանի ձախողումէն յետոյ արասահմանի Հայութեան մէջ տարածուիլ սկսող վհատութեան դէմ մաքառեցաւ և իւ. Հայաստանի Հանրապետութեան օգնել, Հայութեան ապագան անոր զարգացման մէջ տեսնել քարոզեց: Վերջերս լոյս տեսաւ Տորա Հոգիներ տիտղոսով իր մէկ գործը, ուր ամփոփած է իր նախապէս գնահատման թերթերու մէջ հրատարակած գրական էջերէն մաս մը:

Ունի պատրաստութեան մէջ, կիսաւարտ կամ ծրագրուած մէկէ աւելի աշխատութիւններ (Ֆրանսերէն հատոր մը Նարեկացիի մասին, հատոր մը հայ դասական բանաստեղծութեան մասին, *Roseraie*ի շարքին Գ-րդ հատորը եւ Երսասողէմի նկարագրող ձեռագիրներու նուիրում հատորներ, ինչպէս եւ կարգ մը ինքնատիպ բանաստեղծական աշխատութիւններ: Իր մտադրութիւնն է այսուհետեւ իր ուժերը յատկացնել այդ աշխատութեանց լրացման:

Գրագէտին ու ազգային գործիչին ի պատիւ յօրեկեանական հանդէսը արդարացի հատուցումը պիտի ըլլայ Չօպանեանի երեսուն եւ հինգամեայ գործունէութեան: Ու ազգային այս մեծարանքէն կազդուրուած ու զօրացած, ան անշուշտ նորանոր երկասիրութիւններով պիտի ճոխացնէ հայ գրականութիւնը, որուն ամենէն արժանաւոր մշակներէն մէկը եղաւ իր անոր մատուցած անգնահատելի ծառայութիւններով:

ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ ԱՐՏԱՅԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷ

La Pléiade, journal littéraire, mensuel, Bruxelles (Mars-Avril 1890):

... Nous donnons aujourd'hui quelques pièces de Tourian, un poète mort à vingt ans pauvre et abandonné... Rarement nous avons rencontré des sentiments aussi intenses, des idées aussi hardies. Des mots surgissent qui donnent le frisson. Combien douce pourtant et combien pénétrante la mélancolie du poète! Son âme entière se dévoile avec ses douleurs et ses déchirements en des phrases d'une infinie douceur, avec des mots superbes comme l'immensité.

La traduction de M. Archag Tchobanian est celle d'un poète: exacte à la fois et vibrante comme l'original, elle nous en a gardé toute l'exquise saveur. En la lisant, l'on se prend à regretter que tant de chefs d'œuvre ne nous parviennent qu'émascués par des académiciens plutôt que transposés en notre langue par d'alertes et enthousiastes traducteurs.

L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient գրգիլիկ տարիւ.

Que vous ayez d'un lac de sang qui se reflète en rougeur sur tout front contemporain pensant, éveillé cette pure leçon initiant à une poésie entière, m'apparaît la plus efficace et délicate piété d'un lettré envers sa patrie dévastée, meurtrie et prête à renaître de pareilles évocations.

Paris, 1891

STÉPHANE MALLARMÉ

L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient.

Les massacres officiellement organisés en Arménie par les hauts fonctionnaires ottomans, sur les ordres venus de Constantinople, ont attiré vers ce malheureux pays la sympathie et la pitié presque universelles. Mais on ignore trop que le peuple arménien est le plus actif, le plus intelligent, le plus productif des divers groupes ethniques en lesquels se divise la population de l'Asie Mineure. Son rôle historique a été considérable dans le passé et promet de l'être encore dans l'avenir, pourvu seulement qu'on lui permette de vivre. Son ancienne littérature païenne, dont nous ne possédons plus que des fragments épars, était d'une beauté grave et luxuriante. Courbée longtemps vers la terre par le joug turc, la race arménienne s'est redressée en ce siècle, et une littérature nouvelle est venue donner une saisissante expression aux enthousiasmes de son âme ressuscitée. C'est tout cela que M. Tchobanian, dans ce court volume, a retracé en une langue forte et colorée, où l'on sent vibrer l'âme ardente et douloureuse d'un patriote et d'un poète.

(La Revue de Paris)

... Dans sa précieuse introduction à ce premier volume de littératures arméniennes, M. Archag Tchobanian a parfaitement mesuré la force vitale de sa race, et merveilleusement démontré comment elle fut, en tous siècles de l'histoire, la grande force de production, en Orient.

... Les Arméniens veulent conserver précieusement l'intégrité de leur âme, afin qu'elle triomphe, saine et pure de tout alliage étranger, au moment de la libération. C'est pourquoi l'un de ses meilleurs citoyens, l'un de ses enfants les mieux doués pour la défendre et la faire chérir, pour exciter en sa faveur la sympathie, l'amour et l'admiration, pose en France la première pierre du monument qu'il pense élever à l'intelligence de l'Arménie, militante, souffrante, mais toujours avide

d'espérer. Ce sont les chants populaires, les refrains variés de la joie naïve, de la simple douleur, de la juste rage, ceux poussés par les jeunes amants, par les cortèges des noces, par les mères ou les épousées éplorées devant la couche funéraire, par les guerriers audacieux pour combattre l'oppressur, et ivres de l'avoir écarté. C'est toute la chair du peuple qui pantèle ici de pages en pages, de strophes en strophes..

PAUL ADAM

(Préface du volume : **Chants Populaires Arméniens**)

.... Ce livre de poèmes, (*Poèmes Arméniens Anciens et Modernes*), qui n'est que le premier d'une suite annoncée, fait se succéder, en une série de chants graves et plaintifs, les époques de la belle poésie arménienne. Ce sont de telles œuvres qui empêcheront l'Arménie de mourir, qui l'animeront de cette force invincible que Pierre Quillard compare à celle du saint dans la légende de Grégoire l'Illuminateur...

(La Plume)

Les Trouvères arméniens հասարակ ժողով.

Le poète érudit Archag Tchobanian, exilé à Paris depuis les massacres d'Arménie, s'est donné pour mission de nous révéler par des traductions annotées et des études la littérature ancienne et moderne de son malheureux pays. L'anthologie des *Trouvères Arméniens* forme, jusqu'à présent, le plus beau volume de la série. Comme l'écrivait à M. Tchobanian le grand philarmène anglais James Bryce, aujourd'hui ministre dans le cabinet libéral, la poésie arménienne est entièrement différente des poésies arabe et persane. Elle me semble à la fois plus simple et plus savoureuse, plus chaste et plus passionnée.

(La République Française)

EDMOND FAZY

L'Arménie, terre de douleur, semble être également une terre de poètes. Telle, en effet, elle nous apparaît à travers les copieuses et diligentes publications de cet Arménien de

talent qui s'appelle Archag Tchobanian. Voué, depuis de longs siècles, à la souffrance, ouvert à la conquête et au pillage de toutes les peuplades de l'Orient envahisseur, ce pays a accompli, cependant, le prodige de garder intacte son individualité morale et intellectuelle, pareil, en cela, à l'Italie du passé, lorsque, offerte en proie aux races les plus diverses, elle retrouvait en elle-même, dans ses traditions, dans son génie, les éléments d'une vie profondément nationale.

Le rôle historique joué par les écrivains arméniens dont M. Tchobanian s'emploie avec ardeur patriotique à nous dévoiler les richesses d'inspiration, ressemble de tout point à celui des artistes et des penseurs italiens. Malgré les incursions sans nombre, malgré les ravages et les massacres, malgré les démembrements de son sol, il existe toujours une Arménie aussi étroitement unie que celle de Tigrane le Grand. Nous devons, en grande partie, à notre ami M. Tchobanian de le savoir.

(*L'Aurore*, 1906)

PAUL GHIO

L'ouvrage intitulé *Les Trouvères Arméniens*, que M. Archag Tchobanian vient de publier, forme une anthologie très savoureuse. Nous y faisons connaissance avec les chanteurs populaires de là-bas...

Koutchak a laissé de petits poèmes aux vives couleurs et des quatrains moraux.... Les quatrains d'amour de Nahabed Koutchak concentrent tout le charme et toute la faiblesse de l'Orient. Le poète se laisse bercer par le gazouillis des oisillons, et sa langueur devient plus délicate lorsque le rossignol éclate... C'est encore la voix du rossignol qui l'invite à boire sous les ombrages... Pour former l'image de la bien-aimée, il faut à Koutchak les plus belles fleurs et les fruits les plus agréables, il lui faut le chant le plus rare... ce n'est pas assez ; il veut humilier le ciel et la mer, et tout ce que l'industrie des hommes a inventé de plus doux et de plus odorant... Tout cela est plein de talent, selon la manière poétique qui est la manière orientale...

(*La Gazette de France*)

JEAN MORÉAS

... Dans ce grand désastre, M. Archag Tchobanian cessa, pour plusieurs années, de publier ses œuvres déjà composées ou celles qu'il lui advint d'écrire pendant cette période ; il fit connaître aussi, dans une série de livres bien conçus et bien ordonnés, la littérature arménienne, les chants populaires, les vers charmants et forts de poètes anciens, dont quelques-uns furent découverts et identifiés par lui dans les bibliothèques de Paris et de Venise. La brume de sang n'est pas encore dissipée ; mais si longtemps une noble pudeur lui dicta une complète abdication de soi-même et s'il ne voulut pas se laisser distraire d'autres tâches par le souci de son œuvre propre, il lui est permis maintenant d'y songer ; et en même temps qu'il offre à ses compatriotes le texte arménien de ses poèmes, jusqu'ici ajourné, il sert aussi sa patrie en dédiant aux lettres françaises un rameau de l'antique laurier cueilli aux terres lointaines d'Asie...

... L'art douloureux de M. Archag Tchobanian exprime plus volontiers l'angoisse intérieure que les magnifiques visions de Stamboul...

PIERRE QUILLARD

Préface du volume *Poème*

Ces poèmes, il est vrai, sont traduits de la langue maternelle de Tchobanian et l'auteur, par un scrupule de véritable artiste, n'a point voulu les mettre en vers. Toutefois on en peut goûter les qualités principales et l'originalité. Voici, par exemple, un madrigal spirituel et fort gracieux : *La douceur de tes yeux peut guérir* etc.

L'art de M. Tchobanian n'est pas seulement délicat et subtil, il est quelquefois grave, mâle, énergique et très noble. Vous en trouverez la preuve éclatante dans *Reminiscence*, *Berceuse pour notre Mère l'Arménie*, *Le Printemps et la Mort* et dans le dernier poème : *Malgré que tout soit illusoire en ce monde...*

(*La Société Nouvelle*)

HENRI DAGAN

C'est encore presque une anthologie que publie, avec une excellente préface de M. Pierre Quillard, le poète arménien Archag Tchobanian. Il a réuni, traduits en français, ses meilleurs *Poèmes*. M. Archag Tchobanian, qui a lutté vaillamment pour sa malheureuse patrie, est, autant qu'on en puisse juger par une traduction, un vrai poète, tour à tour charmant et fort, très voisin de nous. Je n'ai pas la place de citer le *Lien*, ou la *Mort de la Terre*, ou la *Vierge pâle*, que j'ai surtout remarqués. Mais cette *Mer endormie*, aux rimes près, n'est-elle pas d'un *fond* tout verlainien?...

(*La Revue*)

FERNAND GREGH

... M. Tchobanian représente un état d'Arménien tout-a-fait pénétré de l'érudition et des techniques occidentales. Pour un esprit de cette sorte, le fonds patrial est un domaine où le lettré européen vient cueillir ses moissons de jolis mouvements et de belles épithètes. M. Tchobanian a étudié la philosophie avec nos meilleurs pessimistes, et nombre de ses poèmes portent la marque d'influences idéologiques bien déduites et bien amalgamées à son œuvre.

(*Le Siècle*)

GUSTAVE KAHN

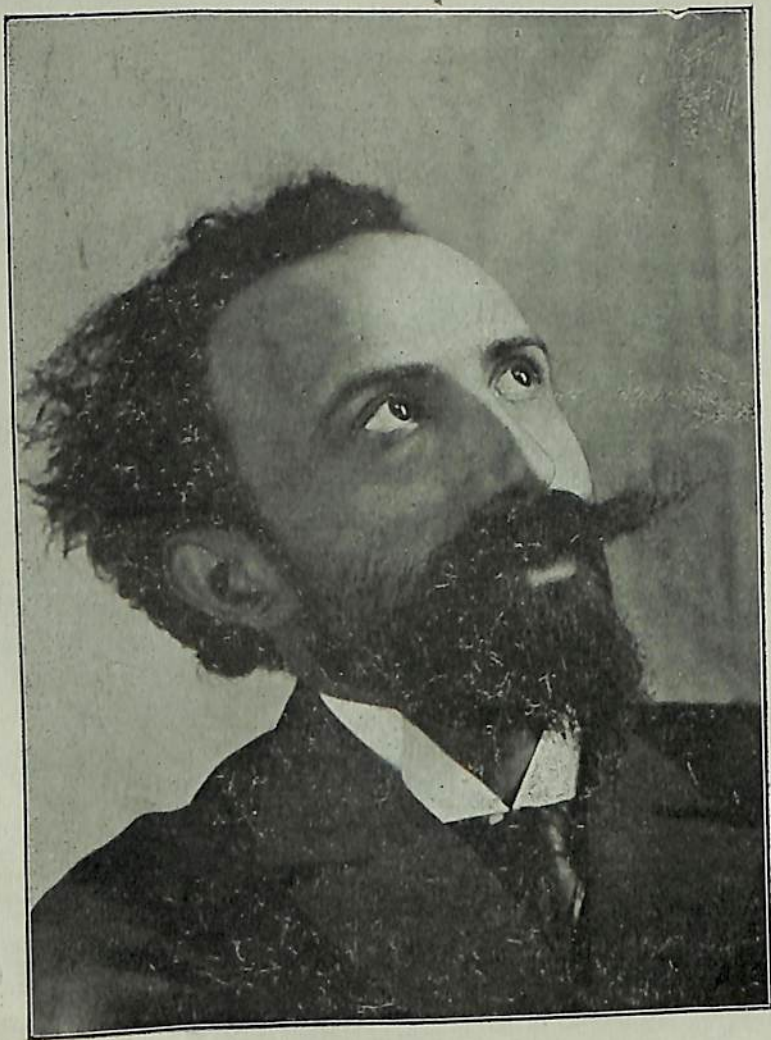
J'ai lu vos *Poèmes* avec allégresse. Vous êtes divers, ardent, puissant, doux, angoissant, lyrique, et vos poèmes pour «Notre Mère l'Arménie» ont une haute et tragique grandeur.

Comme vous faites oublier les ciseleurs et les filigraneurs de jolies strophes et les tantales de la perfection inatteignable ! Comme la tempête de votre cœur est plus belle à voir que le spectacle intéressant d'un joli travail élaboré avec des doigts experts et savants ! Vous êtes *de race*, eux sont d'éducation.

Je vous remercie de m'avoir exalté.

Votre

EMILE VERHAEREN

Ա. ՉՈՊԱՆԵԱՆ (1904)

Je trouve en rentrant à Paris le volume que vous m'avez fait l'honneur et la joie de m'envoyer. Vos vers sont délicieux. Je les place parmi les vers d'amour les plus tendres, les plus caressants, que je connaisse, très près de ceux, que j'adore aussi, de Petoeff, par exemple, ou de Heine. Vos élégies sur votre patrie blessée, écrasée, saignante, m'ont ému...

Dr H. CAZALIS (JEAN LAHOR)

Je vous remercie, Monsieur, de m'avoir fait connaître un poète profond, éloquent et patriote ; un poète de l'âme et de la nature. On regrette toujours à la lecture d'une traduction de ne pas connaître l'original, la première œuvre avec toute sa spontanéité ; mais votre prose garde une sorte de rythme qui rappelle si bien le vers que le regret est conjuré par l'heureux choix des mots, la vivacité des images...

Mme J. ALPHONSE DAUDET

Votre œuvre me pénètre profondément, et je la lis avec grande sympathie pour votre talent si pur et si généreux.

A. MEZIERES

Ce qui m'a le plus étonné dans vos *Poèmes arméniens*, c'est qu'après les horreurs qui ont désolé votre patrie et votre race il ait pu refleurir encore, dans l'âme d'un aède de la pauvre Arménie, des sourires pour l'aurore, pour l'amour, pour le soleil, pour tout ce qui est la vie ! Cela prouve que l'espérance est bien ce qu'il y a de plus indestructible dans la mentalité des forts, et qui dit espérance dit résurrection certaine. Car, ainsi que je l'écrivais à un poète grec (Pol Arcos) : « Nous, dès notre naissance, nous courons à la mort ; seuls, tiennent à la vie ceux qui ont vécu, ainsi que ceux qui doivent vaincre ».

Donc à la vieille Arménie, à l'Arménie future et à son barde qui ne désespère pas, gloire et victoire *in æternum*.

F. MISTRAL

M. Archag Tchobanian publie la conférence si émouvante et si documentée qu'il prononça naguère sur le *Peuple arménien, son passé, sa culture, son avenir*. M. Denys Cochin présente cette conférence en une belle page où il rappelle l'œuvre patriotique de M. Tchobanian, retrouvant les chants des poètes sur les ruines des royaumes et des palais arméniens : « Son œuvre nous fait songer à la force des piliers romains, à la grâce caractéristique des mosaïques byzantines. »
(*Le Figaro*) EM. GLASER

Le Vie et le Rêve հայրենի անրիկ

Votre œuvre est toute de sensibilité et d'imagination, mon cher poète, et votre pays respire en vous. Vous avez traduit maint chant populaire et maint poème que le peuple arménien a sacré à force de les redire en des jours tragiques. Il n'est rien de votre race que vous n'avez fait vôtre, si bien qu'on entend un peuple entier parler, aimer, souffrir, agoniser mais sans jamais mourir, en votre voix... Ceux qui ne peuvent voir en Asie, exister sous le soleil, le regardent du moins avec les yeux de leur esprit, agir, rêver, aimer, travailler et combattre en vos livres. Et telle est la sincérité et l'éloquence de vos paroles qu'ils l'aiment en vous écoutant, plus peut-être que si en réalité ils le voyaient là-bas.

Emile Verhaeren, Préface de « *La Vie et le Rêve* ».

M. Archag Tchobanian publie sous le titre : *la Vie et le Rêve*, des poèmes en prose, des contes, des fantaisies, œuvre d'un poète arménien d'une saveur très pénétrante et très délicate.
(*Le Figaro*) PH. EM. GLASER

... les dons de couleur locale, le patriotisme émouvant, le sentiment populaire de M. Archag Tchobanian, qui est Arménien et qui, avant ses poèmes en prose qu'il intitule *la Vie et le Rêve*, nous avait fait connaître le folklore de son pays natal dans des publications antérieures et fort attrayantes.
(*Le Temps*) PAUL SOUDAY

... La culture arménienne est moins connue. Un grand et charmant poète de cette race si antique, si intéressante, si infortunée, Archag Tchobanian, un grand patriote, ami de la France aussi, vient de publier, à Paris, le tome second de la *Roseraie d'Arménie*. C'est une magnifique contribution à la connaissance de l'œuvre esthétique si raffinée, si diverse, créée par le génie arménien. On est saisi d'admiration à la lecture de ces poésies en langue populaire, dont les plus anciennes remontent au douzième siècle, de ces vieux poèmes anonymes qui charment par leur inspiration simple, profonde, si sincère, par une grâce naturelle, par la plus savoureuse des originalités. Mais, charme plus grand encore, de nombreuses gravures, pour la plupart de délicieuses miniatures de manuscrits anciens, parfaitement choisies, illustrent ces textes et nous initient aux beautés propres de l'art arménien, ainsi qu'aux influences persane, byzantine, arabe et latine, refondues par le goût inné de cette race si profondément artiste... Quel long et constant labeur consacré à l'art par ce peuple si doué ! Quel inlassable culte de la vie spirituelle, quel inébranlable dévouement à l'œuvre de civilisation malgré tant de désastres à travers tant de siècles !...

(*Le Journal des Débats*)

GUSTAVE SCHLUMBERGER

... Je dirai quelques mots d'un admirable recueil intitulé *la Roseraie d'Arménie*, réunissant de nombreux poèmes arméniens depuis le moyen âge jusqu'à nos jours. Ce recueil est composé et publié par M. Archag Tchobanian. Il est lui-même poète, et s'il n'écrivait en sa langue natale, il serait salué comme un des plus beaux lyriques de la littérature contemporaine.

... Il y a dans ces vieux poèmes la grandeur farouche que Cladel a parfois atteinte ; il y a ces nuances sentimentales qui relient le lied de Henri Heine, à la fois si germanique et si oriental, aux sagaces et profondes visions de Firdouci, d'Omar Khayam, de Hafiz ; il y a les rudesses, les

sévérités, les mélancolies de notre *Chanson de Roland*, de nos lais, de nos ballades médiévales, et tout à coup la strophe de grâce amoureuse et de malicieux enjouement traverse cette austérité majestueuse comme un oiseau dans un ciel d'orage. La poésie tchèque et serbe contient de nobles choses, mais elle est loin d'avoir cette souple universalité, cette prescience étrange qui permet vraiment de dire que la poésie arménienne recèle toutes les inflexions du sentiment...

... Dès maintenant, la *Roseraie d'Arménie* s'ajoute au précieux legs du folklore pour la joie et la gratitude de tous les lettrés...

(*l'Eclair*)

CAMILLE MAUCLAIR

M. Archag Tchobanian est, comme Moréas, l'un de ces méditerranéens établis en France et qui y ont acquis de notre langue une maîtrise qui les rend nôtres ; mais si Padiamantopoulo-Moréas n'a plus qu'un regard distrait vers son pays d'origine, la Grèce, M. Archag Tchobanian est demeuré passionnément fidèle à sa malheureuse patrie arménienne et il y consacre les plus belles années de sa déjà longue carrière à défendre sa cause lamentable.

Il s'est en particulier appliqué à faire connaître les trésors littéraires de l'Arménie. Ses volumes successifs sur les *Chants populaires arméniens*, les *Trouvères arméniens*, les *Plus belles Chansons Djivani* sont des documents de la plus haute valeur. Sous le titre *La Roseraie d'Arménie* enfin, il a entrepris une splendide publication, dont le second volume vient de paraître, et qui est la plus précieuse anthologie que nous possédions sur la littérature arménienne.

Les poèmes réunis dans ce considérable recueil (abondamment illustré des plus beaux spécimens de l'art arménien) furent écrits dans la langue populaire du moyen âge qui fut le chaînon intermédiaire entre l'arménien classique et l'arménien moderne...

(*La Revue Bleue*)

RENÉ PUAUX

Votre *Roseraie* n'est pas un de ces livres qu'on lit tout d'un trait. Chacun de ces poèmes a son charme propre et sa valeur historique. On s'y plaît, on s'y arrête. On se laisse charmer aussi à ces reproductions d'œuvres d'art si variées, qui retiennent le regard par tant de gracieux détails. Voilà comment on tarde à remercier l'auteur de l'envoi. Soyez assuré pourtant que je vous en suis extrêmement reconnaissant, à la fois pour le plaisir que j'y ai goûté et parce qu'il m'a fait connaître toute une littérature singulièrement attachante, qui fait aimer le peuple dont elle exprime les sentiments.

MAURICE CROISSET

Administrateur du Collège de France

... L'œuvre que vous poursuivez nous permettra de mieux connaître et d'apprécier davantage ces admirables poètes, à l'art si subtil et si profond desquels vous nous avez initiés. C'est là un monument durable dont nous vous serons toujours fidèlement reconnaissants.

GEORGES LECOMTE

Président de la Société des Gens de Lettres

Je trouve en revenant de voyage votre beau volume, aussi intéressant par le texte que précieux par l'illustration. C'est un admirable monument à la gloire de l'Arménie.

CHARLES DIEHL

M. Tchobanian, qui a tant fait déjà pour révéler la poésie et l'art de sa nation, publie, sous le titre de *Roseraie d'Arménie*, une anthologie de la poésie arménienne, ornée de reproductions d'œuvres d'art de toute sorte. En voici le second volume où l'on trouvera des traductions de poèmes de toutes les périodes de la poésie arménienne, depuis Nersès le Gracieux, au XIIe siècle, jusqu'à l'époque contemporaine. On sait quel traducteur est M. Tchobanian : il rend les poètes en poète, et c'est vraiment de la poésie qu'il donne à ses lec-

teurs. On a dit souvent qu'il n'y a pas de poésie arménienne, et il est vrai que la période ancienne de la littérature arménienne ne comprend guère que de la prose ; mais M. Tchobanian prouve, par les faits, que les Arméniens ont une poésie, expressive et profondément émue. De brèves notices situent chaque auteur en son temps et donnent ainsi un aperçu du développement de la poésie arménienne au moyen âge et de la poésie populaire d'une époque plus récente. De belles gravures, dans le texte et hors texte, créent autour des poèmes une atmosphère d'art. C'est un monument que la piété de M. Tchobanian a élevé à la nation arménienne.

(Revue des Études Arméniennes)

A. MEILLET

<< Ազգային գրադարան

NL0377502

